

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ МВС УКРАЇНИ

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Підручник

Адреса Донецького юридичного інституту МВС України:

50106, Дніпропетровська область,

м. Кривий Ріг, вулиця 7-й Зарічний мікрорайон, 24

Консультаційний телефон приймальної комісії:

0961995938, 0999563108

Електронна пошта приймальної комісії: vstup.dui@mail.ru

Сайт інституту: www.dli.donetsk.ua

Київ
ВД «Дакор»
2015

УДК 343.13(477)
ББК 67.9(4Ук)311я7
К 82

*Рекомендовано до друку вченою радою
Донецького юридичного інституту МВС України
(протокол № 3 від 26 грудня 2014 р.)*

Рецензенти:

Удалова Л. Д. – начальник кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ, заслужений діяч науки і техніки України, доктор юридичних наук, професор, полковник міліції;

Кучинська О. П. – професор кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор;

Татаров О. Ю. – професор кафедри кримінально-правових дисциплін факультету права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, заслужений юрист України, доктор юридичних наук, доцент.

Авторський колектив: проф. **Л. М. Лобойко** – тема 1; доц. **О. О. Волобуєва** – тема 4 (у співавторстві із доц. **Т. О. Лоскутовим**), тема 5 (у співавторстві із **А. О. Шульгою** та **Г. К. Тетерятник**); канд. юрид. наук **Е. Є. Манівлець** – тема 2 (у співавторстві із доц. **Л. І. Шаповаловою** та канд. юрид. наук **Д. В. Куценком**); канд. юрид. наук **Д. С. Паламар** – тема 3 (у співавторстві із доц. **В. П. Горбачовим** та канд. юрид. наук **С. Ю. Бутенко**).

Кримінальний процес України: загальна частина: підручник /
К82 О. О. Волобуєва, Л. М. Лобойко, Т. О. Лоскутов та ін. – К: ВД «Дакор»,
2015. – 172 с.

ISBN 978-617-7020-51-5

Підручник підготовлено з урахуванням результатів сучасних досліджень у кримінальній процесуальній сфері та відповідно до чинних норм кримінального процесуального законодавства України. Темі підручника розкрито з огляду на міжнародні та європейські стандарти забезпечення прав людини.

Для курсантів, студентів та слухачів вищих навчальних закладів юридичного профілю, викладачів, науковців, співробітників органів досудового розслідування, прокуратури, адвокатури та суду, а також усіх, хто цікавиться питаннями кримінального процесу.

УДК 343.13(477)
ББК 67.9(4Ук)311я7

© Волобуєва О. О., Лобойко Л. М.,
Лоскутов Т. О. та ін., 2015
© ВД «Дакор», 2015

ISBN 978-617-7020-51-5

ТЕМА 2

ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

1. Поняття, властивості та значення засад (принципів) кримінального процесу.
2. Класифікація засад кримінального процесу.
3. Характеристика засад кримінального процесу.

1. ПОНЯТТЯ, ВЛАСТИВОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ ЗАСАД (ПРИНЦИПІВ) КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Кримінальне процесуальне право, як і будь-яке інше право базується на певних основних положеннях — засадах (принципах).

У кримінальному процесуальному законодавстві 1960 року, на відміну від чинного, вживався термін «принцип»¹.

Взагалі, термін «принцип» (від латинського «*principium*» — основа, початок) у тлумачних словниках визначається як основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку, або як науковий чи етичний початок, підстава, правило, основа, від якого не відступають².

Дуже часто терміни «засада» та «принцип» у кримінальній процесуальній науці ототожнюються, та вживаються як синонімічні.

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. — К.: Ірпінь ВТФ Перун" 2005. — С. 1125.

² Див.: Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль / [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://slovari.yandex.ru/~книги/Толковый%20словарь%20Даля/~Пр/30/>.

У Конституції України також вживається як один, так і інший термін.

За загальною теорією права засадою визначається положення, яке впливає із ідей справедливості та свободи, визначає загальну спрямованість та найістотніші риси чинної правової системи.

Що стосується засад у кримінальному процесі, то слід сказати, що сам термін не закріплено ні в Конституції України, ні в інших нормативно-правових актах держави. Більш того у науковій літературі й досі немає єдиної точки зору ні щодо самого визначення принципів, ні щодо їх кількості та системи.

За для того, щоб те або інше положення можна було визнати засадою кримінального процесу воно повинно відповідати певним властивостям. До основних властивостей, що належать усім засадам кримінального процесу слід віднести:

1) засади — засновані на моралі панівні ідеї, що превалюють у державі та є наслідком соціальної орієнтації суспільства у сфері кримінального судочинства;

2) засади повинні бути закріплені у правових нормах;

3) засади — основні положення, на яких, як на фундаменті побудовані інші елементи кримінального процесуального права, а не навпаки;

4) засади діють у всіх або у декількох стадіях кримінального процесу і переважно у вирішальній її стадії — стадії судового розгляду;

5) засади, за загальним правилом, не повинні протирічити одна одній;

6) недотримання приписів засад тягне за собою скасування неправомірно прийнятого рішення та як слідство до відповідного покарання особи, яка їх порушила, що у свою чергу надає засадам властивість вимогливості, тобто обов'язковості до виконання.

Засновуючись на перелічених властивостях засад кримінального процесу можна сформулювати й їх визначення.

Засади кримінального процесу — закріплені у правових нормах основоположні ідеї, які зумовлюють основні властивості кримінального процесу, визначають діяльність сторін кримінального провадження, та сприяють додержанню прав і законних інтересів осіб, які до нього залучені.

Значення засад кримінального процесу полягає в тому, що вони:

1) є основою формування всієї системи кримінально-процесуального права;

2) обов'язкові до виконання сторонами кримінального провадження;

3) обов'язкові до дотримання громадянами, іншими посадовими особами та державними органами, що залучені до кримінальних правових відносин;

4) сприяють тлумаченню окремих правових норм;

5) сприяють подальшому розвитку та вдосконаленню правових норм, які регулюють діяльність з розслідування та вирішення кримінального провадження по суті;

6) сприяють додержанню прав і законних інтересів осіб, які залучаються до кримінальних правових відносин;

7) виступають гарантією прийняття законних рішень, кожне рішення посадової особи, прийняте з порушенням вимог хоча б однієї з засад підлягає скасуванню;

8) як результат сприяють винесенню справедливого рішення по кримінальному провадженню.

Усі засади кримінального процесу рівнозначні та відносно самостійні, але у своїй сукупності вони складають єдину систему.

2. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Існує декілька підстав, за якими проводять класифікацію засад:

1. за поширенням у галузях права:

- а) загально-правові засади — діють у всіх галузях права:
 - законність (ст. 6, ст. 58 та п. 1 ч. 3 ст. 129 Конституції, ст. ст. 1, 3, 8, 9 КПК, рішення ЄСПЛ «Гарькавий проти України», «Гусінський проти Росії»);
 - засада забезпечення права людини на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України, ст. 12 КПК, ч. 1 ст. 9 МПГПП, ч. 1 ст. 5 ЄКПЛ);

- засада забезпечення недоторканності житла (ст. 30 Конституції України, ст. 13 КПК; ст. 311 ЦК. Згідно із ч. 1 ст. 17 МПГПП: «ніхто не може зазнавати ... незаконних посягань на недоторканність його житла». У ч. 2 цієї ж статті зазначено, що кожна людина має право на захист законом від таких посягань.);
- засада забезпечення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, банківських вкладів і рахунків (ст. 31 Конституції України; ст. 14 КПК; ст. 306 ЦК; ст. 6 Закону України 4 жовтня 2001 року «Про поштовий зв'язок»; ст. 9 Закону України від 18 листопада 2003 року «Про телекомунікації»; ч. 1 ст. 62 Закону України від 7 грудня 2000 року «Про банки і банківську діяльність»);
- засада державної мови судочинства (ст. 9 Європейської хартії регіональних мов або мов меншин; ст. 10 Конституції України; ст. 29 КПК; ст.ст. 3 і 18 Закону України «Про мови в Українській РСР»);
- засада поваги честі та гідності особи, невтручання в її особисте та сімейне життя (ст. 3 ЄКПЛ; ст.ст. 3, 28 Конституції України, ст. 11 КПК);
- засада гласності судового розгляду справи та його повного фіксування технічними засобами (ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ; ч. 1 ст. 14 МПГПП; п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України; ст. 27 КПК);
- б) міжгалузеві засади — діють у декількох галузях права:
 - засада змагальності (п. 4 ч. 3 ст. 129 Конституції України, ст. 22 КПК);
 - засада диспозитивності (п. 4 ч. 3 ст. 129, ч. 1 ст. 63 Конституції України, ст. 26 КПК);
- в) галузеві засади — діють тільки у кримінально-процесуальному праві.
 - засада публічності (ст. 25 КПК);
 - засада презумпції невинуватості (ч. 2 ст. 6 ЄКПЛ; ст. 11 Загальної декларації прав людини; ч. 2 ст. 14 МПГПП; ч. 1 ст. 62 Конституції України; ст. 17 КПК);

- засада забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист (ст. 20 КПК)¹.

2. за юридичною силою нормативних актів, якими ці принципи закріплені:

а) міжнародно-правові засади — закріплені у міжнародно-правових актах та договорах:

- дотримання загально-визначених прав та свобод людини та громадянина;
- взаємна допомога по кримінальних справах;

б) конституційні засади — закріплені у Конституції України, переважно у ст. 129:

- законність;
- рівність усіх учасників судового розгляду перед законом і судом;
- повага до честі і гідності особи, невтручання в її особисте і сімейне життя;
- право людини на свободу і особисту недоторканність;
- недоторканність житла;
- таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції;
- презумпція невинуватості;
- забезпечення всім особам, які беруть участь у справі, права на захист їхніх законних інтересів;
- забезпечення підозрюваному, обвинуваченому та підсудному права на захист;
- свобода від обов'язку самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів;
- здійснення правосуддя виключно судами;
- незалежність і недоторканність суддів, підкорення їх лише закону;
- здійснення судочинства державною мовою;
- змагальність судового розгляду;
- підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;

¹ Див.: Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій / Л. М. Лобойко. — К.: Істина. — 2008. — С. 40.

- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судових рішень;
- обов'язковість рішень суду;

в) спеціальні засади — закріплені у інших нормативно-правових актах, переважно у КПК:

- публічність;
- безпосередність дослідження доказів;
- вільну оцінку доказів;
- усність процесу.

3. за функціональним призначенням:

а) суто-організаційні:

- призначення слідчих і прокурорів; централізація і єдиногоначальність у системі органів прокуратури;
- виборність і призначення суддів тощо;

б) організаційно-функціональні:

- одноособовість і колегіальність;
- нагляд вищестоящих судів за судовою діяльністю нижчестоящих тощо;

в) суто кримінально-процесуальні, функціональні:

- презумпція невинуватості;
- змагальність¹.

Всі засади кримінального процесуального права, не залежно від того закріплені вони у Конституції України або у КПК або в інших нормативно-правових актах, чи поширені вони лише у кримінальному процесуальному праві або у декількох галузях права не повинні протирічити один одному, є рівнозначними і мають однакову юридичну силу.

Зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, які наведені у главі 2 КПК, до яких, зокрема, відносяться:

- 1) верховенство права;
- 2) законність;

- 3) рівність перед законом і судом;
- 4) повага до людської гідності;
- 5) забезпечення права на свободу та особисту недоторканність;
- 6) недоторканність житла чи іншого володіння особи;
- 7) таємниця спілкування;
- 8) невторчання у приватне життя;
- 9) недоторканність права власності;
- 10) презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини;
- 11) свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї;
- 12) заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення;
- 13) забезпечення права на захист;
- 14) доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень;
- 15) змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 16) безпосередність дослідження показань, речей і документів;
- 17) забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності;
- 18) публічність;
- 19) диспозитивність;
- 20) гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами;
- 21) розумність строків;
- 22) мова, якою здійснюється кримінальне провадження.

3. ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Розглянемо окремо кожну з загальних засад кримінального провадження.

Верховенство права. У відповідності із ст. 8 КПК кримінальне провадження здійснюється із додержанням засади верховенства

¹ Див.: Удалова Л. Д. Кримінальний процес України: загальна частина: Навчальний посібник / Л. Д. Удалова. — К.: Кондор, 2005. — С. 43.

права, відповідно до якої людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст та спрямованість діяльності держави. Виходячи з цього, можна виділити обов'язкові елементи верховенства права: 1) законність, у тому числі прозорий, підзвітний і демократичний процес прийняття законодавства; 2) правова визначеність; 3) заборона на свавілля; 4) доступ до правосуддя, забезпечений незалежними та неупередженими судами; 5) дотримання прав людини; 6) недискримінація та рівність перед законом¹. Про загальне визнання останнього світовою спільнотою, зокрема, державами — учасницями ООН, свідчить його нормативне закріплення у низці міжнародно-правових документів, прийнятих в межах цієї організації. Засада верховенства права знайшла своє закріплення в багатьох конвенціях з прав людини, а також установчих документах міждержавних об'єднань. Так, наприклад, ЄКПЛ містить положення, у якому вказується, що принцип верховенства права утворює спільну спадщину європейських країн. У преамбулі Статуту Ради Європи від 5 травня 1949 р. йде мова про принцип верховенства права як один з принципів, що становлять підвалини кожної справжньої демократії.

Засада верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ.

Також у відповідності із цією засадою, права і обов'язки людини визнаються такими, що діють безпосередньо. Це означає, що законодавець зобов'язаний розробляти лише правові, справедливі закони, такі, що відповідають природним правам людини. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних, не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22 Конституції України). Людина і громадянин можуть здійснювати свої права і свободи, а також захищати їх у разі порушення, посилаючись на Конституцію України, незалежно від того, чи конкретизовані вони у чинному законодавстві.

¹ Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Прошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманян та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, Ю. М. Прошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. — Х.: Право, 2013. — С. 64.

За своїм характером засада верховенства права є багатоаспектною і включає низку компонентів, що утворюють її зміст. Її сутність розкрита у доповіді «Про верховенство права», прийнятій на 86-му пленарному засіданні Венеціанської комісії 25-26 березня 2011 р. Відповідно до підходів Венеціанської комісії виділяють такі складові верховенства права: 1) доступ до закону (положення закону повинні бути зрозумілими, ясними та передбачуваними); 2) вирішення питань про юридичні права повинно, як правило, здійснюватися на підставі закону, а не за розсудом; 3) рівність перед законом; 4) влада повинна реалізовуватися відповідно до закону, справедливо та розумно; 5) права людини повинні бути захищені; 6) повинні бути наявні засоби для врегулювання спорів без невинуватених витрат та відстрочок; 7) наявність справедливої судової системи; 8) держава повинна дотримуватися своїх зобов'язань у рамках як міжнародного, так і національного права¹.

За таких умов надійним гарантом прав і свобод особи стає незалежний суд, який у цивілізованих суспільствах уособлює верховенство права, справжню справедливість, оскільки чинить правосуддя, яке є засобом забезпечення прав і свобод особи.

Кримінальне процесуальне законодавство має розроблятися відповідно до конституційних засад судочинства, які обумовлюють регулювання кримінальних процесуальних відносин таким чином, щоб здійснення прав і законних інтересів особи ставилося у залежність від діяльності органів досудового слідства чи суду і мало надійний механізм для реалізації правозахисту. Для цього і мало надійний механізм для реалізації правозахисту. Для цього і мало надійний механізм для реалізації правозахисту. Для цього і мало надійний механізм для реалізації правозахисту.

Засаду верховенства права можна трактувати як підпорядкування діяльності державних інституцій потребам реалізації та захисту прав людини, пріоритетність останніх перед іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави

Цей принцип інколи називають також принципом гуманізму. Термін «гуманізм» означає визнання цінності людини як осо-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. — Х.: Право, 2012. — С. 17.

бистості, її права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей, утвердження блага людини як критерію оцінки суспільних відносин¹. У сфері дії права принцип гуманізму проявляється в закріпленні за допомогою законів відносин між суспільством, державою і людиною, між членами суспільства на основі поваги до гідності особистості, створення умов, необхідних для нормального існування членів суспільства.

Законність. Ст. 58 Конституції України проголошено, що однією з основних засад судочинства є законність.

Під законністю у кримінальному процесі слід розуміти принцип, відповідно до якого всі учасники кримінального судочинства усі свої дії, що здійснюються у межах кримінального судочинства, повинні виконувати відповідно до положень, які закріплені у нормах права.

Слід також пам'ятати, що існує правило, відповідно до якого посадовим особам, які ведуть кримінальний процес: «допустимо тільки те, що дозволено законом», на відміну від осіб, які не виконують подібних функцій: «допустимо все те, що прямо законом не заборонено».

Ст. 58 Конституції України закріплено, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Для кримінального провадження цей принцип регламентовано також ст. 9 КПК. Відповідно до якої під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно дотримуватися вимог Конституції України, кримінального процесуального кодексу України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства. Окрім цього кримінальне процесуальне законодавство

¹ Большой энциклопедический словарь. — М.: «Большая Российская энциклопедия», 1997. — С. 320.

України повинно застосовуватись з обов'язковим урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Закони та інші нормативно-правові акти України, положення яких стосуються кримінального провадження, повинні відповідати кримінальному процесуальному кодексу України. При здійсненні кримінального провадження не може застосовуватись закон, який буде йому суперечити.

У разі якщо норми кримінального процесуального кодексу України суперечать міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, відповідний міжнародний договір має пріоритет.

Також закріплена застосовна роль загальних засад (визначені ч. 1 ст. 7 КПК) у випадках, коли положення кримінального процесуального кодексу України не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження.

Прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень.

Рівність перед законом і судом. У ст. 10 КПК зазначено, що не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах, що не може бути передбачені Кодексом, за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками.

Ця засада є конституційною і закріплена в ст. 24 Конституції України. Рівність громадян означає, що під час досудового розслідування і судового розгляду кримінальних справ до всіх застосовується одне й теж кримінальне і кримінальне процесуальне законодавство, ніхто не має при цьому ніяких переваг і не піддається ніяким обмеженням у правах. Заходи, які застосовуються в межах закону і призначені для захисту прав і особливого статусу жінок (насамперед вагітних жінок і матерів,

які годують немовлят), а також дітей, підлітків, старих, хворих чи інвалідів, не розглядаються як дискримінаційні (принцип 5 Зводу принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню в будь-якій формі, затвердженого Генеральною Асамблеєю ООН 9/12/1988). Під рівністю громадян перед судом слід розуміти те, що всі кримінальні справи розглядаються і вирішуються судами, які входять до системи загальних судів України. При цьому громадяни не мають ніяких переваг і не піддаються ніяким обмеженням, не передбаченим законом. Як виняток з принципу рівності громадян перед законом можна розглядати правила про кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб (глава 37 КПК).

Рівність учасників кримінального провадження перед законом означає наділення їх рівними правами і рівними обов'язками щодо участі у процесі та відстоюванні своєї позиції. При цьому поняття «рівні права», «рівні обов'язки» не можна ототожнювати з поняттями «однакові права», «однакові обов'язки». Права чи обов'язки можуть бути різними залежно від того, у якому процесуальному статусі перебуває особа (прокурор, слідчий, підозрюваний, потерпілий тощо). Рівність прав (обов'язків) полягає у тому, що кожен з учасників кримінального провадження наділений правами і несе обов'язки, що відповідають його процесуальному положенню. Рівність учасників кримінального провадження перед судом покладає на суд обов'язок не надавати будь-яких переваг, що не обумовлені законом, будь-якому з учасників кримінального провадження. Так само недопустимою є будь-яка дискримінація. Тому положення конкретного учасника кримінального провадження не може бути покращено чи погіршено залежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками¹.

¹ Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. — Х.: Право, 2012. — С. 17.

Повага до людської гідності. Повага до людської гідності — це конституційно-правове положення, згідно з яким посадові особи державних органів, які ведуть кримінальний процес, зобов'язані ставитися з повагою до кожної людини, яку залучають до кримінального провадження, не втручатися в її особисте та сімейне життя (ст.ст. 3, 28 Конституції України). Ця засада впливає з положень ст. 3 ЄКПЛ, відповідно до якої жодна людина не може зазнавати катувань або нелюдського чи такого, що принижує її гідність, поводження чи покарання. Ст. 11 КПК закріплює, що під час кримінальної гідності, прав повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи.

Забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, або вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність.

Термін «жорстокі, нелюдські чи такі, що принижують гідність, види поводжень або покарання» повинен тлумачитися таким чином, щоб забезпечити найбільш широкий захист проти такого зловживання фізичного чи психологічного характеру, включаючи утримання затриманої чи ув'язненої особи в умовах, які позбавляють тимчасово або постійно будь-якого з її природних почуттів: зору, слуху, просторової або часової орієнтації, та які можуть викликати стрес, почуття жаху чи неспокою, здатні принизити чи образити її, зломити її фізичний чи моральний опір. Жорстокими й такими, що ображають особисту гідність, необхідно вважати дії, які завдають особі особливого фізичного болю чи моральних страждань. Як зазначив Пленум Верховного Суду України у постанові від 26 грудня 2003 р. № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень», «вони можуть полягати у протиправному застосуванні спеціальних засобів (наручники, гумові кийки, отруйні гази, водомети тощо), тривалому позбавленні людини їжі, води, тепла, залишенні її у шкідливих для здоров'я умовах, використанні вогню, електроструму, кислоти, отрути, а також

у приниженні честі, гідності, заподіянні душевних переживань, глумління тощо».

У рішенні у справі «Міхеєв проти Російської Федерації» від 26 січня 2006 р. ЄСПЛ констатував, що під час знаходження у відділенні міліції заявник був підданий представниками держави жорсткому поводженню з метою отримання показань, в яких він визнавав би себе винним у вчиненні злочину, у вчиненні якого його підозрювали. Жорстоке поводження, застосоване до нього, викликало настільки важкі психічні і фізичні страждання, що заявник зробив спробу самогубства, результатом якої стала повна фізична неіездатність. Враховуючи критерій жорстокості і особливо мету жорсткого поводження, ЄСПЛ дійшов висновку, що жорстоке поводження в даній ситуації було тортурами¹.

Також зміст зазначеної засади полягає у тому, що кожен має право захищати усіма засобами, які не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, які порушені під час здійснення кримінального провадження.

Забезпечення права на свободу та особисту недоторканність. Недоторканність особи — конституційна засада — є складовою частиною всіх прав особи. Основу системи особистих прав і свобод громадянина складають такі найважливіші права, як право на особисту недоторканність, право на недоторканність житла, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

Ст. 29 Конституції України передбачає такий порядок обмеження свободи та особистої недоторканності, при якому ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Як тимчасовий захід у необхідних випадках таке обмеження свободи здійснюється з наступним отриманням санкції від суду в чітко визначений термін, що відповідає положенням ст. 9 МПГПП. Це право не може бути обмежене (ст. 64 Конституції України).

Ст. 12 КПК закріплено положення про те, що під час кримінального провадження особа може бути затриманою, триматися під вартою чи бути позбавленою свободи в інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення лише на підставах та у порядку, передбаченому Кодексом. Тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується лише у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим ст. 177 КПК (ч. 1 ст. 183 КПК). Підстави для застосування тримання під вартою викладені у ч. 2 ст. 183 КПК. Затримання особи є заходом забезпечення кримінального провадження (п.п. 8, 9 ч. 2 ст. 131 КПК). Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України, яку він висловив у Рішенні від 26 червня 2003 р. № 12-рп/2003 (справа про гарантії депутатської недоторканності), затримання слід розуміти і як тимчасовий запобіжний кримінальний процесуальний захід, застосування якого обмежує право на свободу та особисту недоторканність індивіда (абз. 5 п. 6 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України).

Кожен, кого затримали через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення або інакше позбавлено свободи, повинен бути доставлений не пізніше сімдесяти двох годин до слідчого судді для вирішення питання про законність та обґрунтованість його затримання, іншого позбавлення свободи та подальшого тримання. Закон передбачає два види затримання особи без ухвали слідчого судді. Відповідно до ст. 207 КПК встановлюється право кожного затримати без ухвали слідчого судді, суду будь-яку особу при вчиненні або замаху на вчинення кримінального правопорушення або безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення чи під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у його вчиненні. Проте у випадку такого затримання слід негайно доставити затриманого до уповноваженої службової особи або негайно повідомити уповноважену службову особу про затримання та місцезнаходження особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення.

Без ухвали слідчого судді право затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. — Х.: Право, 2012. — С. 17.

позбавлення волі, має також уповноважена службова особа. Причому КПК встановлює чіткі випадки для такого затримання:

1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення;

2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, у тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин.

Крім того, уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, виключно у випадку, якщо підозрюваний не виконав обов'язки, покладені на нього при обранні запобіжного заходу, або не виконав у встановленому порядку вимог щодо внесення коштів як застави та надання документа, що це підтверджує (ч.ч. 1, 2 ст. 208 КПК).

На уповноважену службову особу, що здійснила затримання особи, законом покладається низка обов'язків щодо дотримання прав та законних інтересів затриманого: доставити до найближчого підрозділу органу досудового розслідування, негайно повідомити зрозумілою для нього мовою підстави затримання, роз'яснити право мати захисника, роз'яснити права, скласти протокол тощо (ч.ч. 4, 5 ст.ст. 208, 210, 213 КПК).

Про затримання, взяття під варту чи позбавлення свободи в інший спосіб має бути негайно повідомлено її родичів. У разі затримання неповнолітньої особи уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це її батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування. У разі ж затримання співробітника кадрового складу розвідувального органу України при виконанні ним службових обов'язків уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це відповідний розвідувальний орган. Крім того, згідно з ч. 4 ст. 213 КПК уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової

допомоги. У разі неприбуття в установлений законодавством строк захисника, призначеного органом (установою), уповноваженим законом на надання безоплатної правової допомоги, уповноважена службова особа негайно повідомляє про це відповідний орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги. Також службова особа, відповідальна за перебування затриманих, зобов'язана перевірити дотримання викладених вимог, а в разі нездійснення повідомлення про затримання — здійснити необхідні дії самостійно (ч. 5 ст. 213 КПК).

Кожен, хто понад строк, передбачений цим Кодексом, утримується під вартою або позбавлений свободи в інший спосіб, повинен бути негайно звільнений. У разі якщо особі не вручено повідомлення про підозру після двадцяти чотирьох годин з моменту затримання, така особа підлягає негайному звільненню (ст. 278 КПК). Якщо після затримання підозрюваного, обвинуваченого з'ясується, що він був затриманий на підставі ухвали про дозвіл на затримання, яка відкликана прокурором, підозрюваний, обвинувачений має бути негайно звільнений уповноваженою службовою особою, під вартою якої він тримається, якщо немає інших законних підстав для його подальшого затримання (ст. 191 КПК). З метою недопущення незаконного тримання особи під вартою або позбавлення її свободи в інший спосіб ст. 206 КПК встановлено, якщо слідчий суддя отримує з будь-яких джерел відомості, які створюють обґрунтовану підозру, що в межах територіальної юрисдикції суду перебуває особа, позбавлена свободи за відсутності судового рішення, яке набрало законної сили, або не звільнена з-під варти після внесення застави в установленому КПК порядку, він зобов'язаний постановити ухвалу, якою має зобов'язати будь-який орган державної влади чи службову особу, під вартою яких тримається особа, негайно доставити цю особу до слідчого судді для з'ясування підстав позбавлення свободи.

Недоторканність житла чи іншого володіння особи.
Засада забезпечення недоторканності житла — це конституційно-правове положення, згідно з яким не допускається проникнення до житла або до іншого володіння особи, проведення

в них огляду чи обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду (ст. 13 КПК).

Недоторканність житла чи іншого володіння особи слід розглядати як поняття комплексне, яке в свою чергу складається із багатьох складових. Право особи на недоторканність її житла чи іншого володіння тісно пов'язано з правами особи на повагу до її приватного та сімейного життя, таємницю листування та телефонних розмов. Право на недоторканність житла має особливе значення для кожної особи, оскільки його дотримання є певною гарантією інших прав людини — права на життя, на особисту недоторканність, на невтручання в особисте і сімейне життя, на володіння, користування, розпорядження своєю власністю тощо. Ці права утворюють єдиний комплекс захисту особи від свавільного втручання в її особисте життя як з боку інших осіб, так і з боку органів державної влади.

Саме тому ст. 8 ЄКПЛ комплексно декларує ці права: «Кожна має право на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції». В своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що в контексті ст. 8 ЄКПЛ держава виконує свої зобов'язання не тільки якщо просто утримається від дій, що ці права порушують, а за умови, що буде діяти за певних обставин таким чином, щоб гарантувати їх забезпечення. Так, в рішенні по справі «Ейрі проти Ірландії» ЄСПЛ ухвалив: «Хоч метою ст. 8 є, в основному, захист окремої особи від довільного втручання з боку органів державної влади, ця стаття зобов'язує державу не лише утримуватися від такого втручання: до такого негативного зобов'язання додається також і позитивне, яке є необхідним для забезпечення дійсної поваги до приватного і сімейного життя»¹. Право на недоторканність житла чи іншого володіння особи розглядають не тільки як заборону незаконно входити або іншим чином проникати в нього всупереч волі осіб, які в ньому проживають чи ним користуються на законних підставах, а й заборону розголошувати все, що в ньому діється. Не-

доторканність житла означає і недоторканність будь-якої речі, яка в ньому знаходиться: особистих речей, документів, кореспонденції, інших особистих паперів та майна, що зберігаються в житлі чи іншому володінні особи¹.

У зміст права на недоторканність житла чи іншого володіння особи включають: а) охорону житла і підсобних приміщень громадян від незаконного в них проникнення; б) додержання законності з боку службових осіб і громадян, які входять в житло та підсобне приміщення при вибуху газу, пожежі, пошкодженні сантехнічного обладнання, інших ситуаціях, перевіряючи додержання протипожежних правил, правил користування газовим обладнанням, санітарних та інших правил; в) додержання законності працівниками органів з експлуатації житла та інших комунальних служб при входженні в житло і підсобні приміщення людини і громадянина; г) додержання законності з боку службових осіб під час вселення та виселення, обшуку та виїмки, огляду місця події в житлі та в іншому приміщенні, накладення арешту на майно в приміщенні житла; д) додержання законності з боку працівників міліції при переслідуванні осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також у разі припинення злочину або інших порушень, які загрожують громадському порядку чи особистій безпеці людини і громадянина, при перевірці додержання правил паспортної системи, перевірці додержання правил адміністративного нагляду за особами, які звільнилися з місць позбавлення волі; е) можливість захисту від незаконних діянь та відновлення порушеного права².

Під житлом особи розуміється будь-яке приміщення, яке знаходиться у постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі складові частини такого приміщення. Не є жит-

¹ Літвінова І. Ф. Гарантії недоторканності житла чи іншого володіння особи в кримінальному процесі України: дис. ... к.ю.н. 12.00.09 / Літвінова Ірина Феоданівна. — К., 2010. — С. 92.

² Олійник А. Ю. Конституційне право людини на недоторканність житла / А. Ю. Олійник, О. В. Бивалін [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_1/oleinyk.htm

¹ Віткаускас Д. Право на повагу до приватного життя відповідно до статті 8 Європейської Конвенції захисту прав людини та основних свобод [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.khpg.org.ua/index.php>

лом приміщення, спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені за законом (ч. 2 ст. 233 КПК).

Під іншим володінням особи розуміється транспортний засіб, земельна ділянка, гараж, інші будівлі чи приміщення побутового, службового, господарського, виробничого та іншого призначення тощо, які знаходяться у володінні особи (ч. 2 ст. 233 КПК).

Проникнення до житла чи іншого володіння може мати місце під час огляду (ст. 237 КПК), обшуку (ст. 234 КПК), проведенні слідчого експерименту (ч. 5 ст. 240 КПК); обстеженні публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК).

Незаконні обшук, огляд чи інші дії, що порушують недоторканність житла громадян, вчинені посадовою особою, тягнуть за собою кримінальну відповідальність, передбачену ст. 365 КК.

Таємниця спілкування. У відповідності із ст. 14 КПК під час кримінального провадження кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції і інших форм спілкування. Втручання у таємницю спілкування можливе лише на підставі судового рішення з метою запобігти тяжкому чи особливо тяжкому злочину або довести вчинення особою такого злочину, якщо іншими способами неможливо досягти цієї мети. Інформація, отримана внаслідок втручання у таємницю спілкування, не може бути використана інакше як для мети, для якої вона була отримана.

Засада забезпечення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, банківських вкладів і рахунків — це конституційно-правове положення, згідно з яким усім громадянам гарантується таємниця їхніх переговорів і недоторканність їхньої кореспонденції та банківських вкладів (ст. 31 Конституції України; ст. 6 Закону України «Про поштовий зв'язок»; ст. 9 Закону України «Про телекомунікації»; ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність»).

Різновидами втручання в приватне спілкування є: аудіо-, відеоконтролі особи (ст. 260 КПК); арешт, огляд і виїмка кореспонденції (ст.ст. 261, 262 КПК); зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК); зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК).

У випадках виникнення необхідності втручання у приватне спілкування прокурор, слідчий за погодженням з прокурором зобов'язаний звернутися до слідчого судді з клопотанням про дозвіл на втручання у приватне спілкування в порядку, передбаченому ст.ст. 246, 248, 249 КПК, якщо будь-яка слідча (розшукова) дія включатиме таке втручання. Втручання у приватне спілкування захисника, священнослужителя з підозрюваним, обвинуваченим, засудженим, виправданим заборонене (ч. 5 ст. 258 КПК).

Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, банківських вкладів і рахунків тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 364 КК.

Невтручання у приватне життя. Відповідно до ч. 1 ст. 32 Конституції України ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

У відповідності із ст. 15 КПК під час кримінального провадження кожному гарантується невтручання у приватне (особисте і сімейне) життя. Ніхто не може збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію про приватне (особисте і сімейне) життя особи без її згоди, крім випадків, передбачених законом. Інформація про приватне (особисте і сімейне) життя особи, що отримана в порядку, передбаченому законом, не може бути використана інакше як для вирішення завдань кримінального судочинства. Кожен, кому наданий доступ до інформації про приватне життя, зобов'язаний запобігати розголошенню такої інформації.

Під поняттям «особисте життя громадян» слід розуміти інтимне життя, зокрема сімейне, спосіб улаштування житла, ведення домашнього господарства, використання вільного часу, а також переконання, інтереси, уподобання, звички тощо. ЄСПЛ у своїх рішеннях зазначає, що не існує вичерпного визначення «приватного життя», це дуже широкий термін, який охоплює такі сфери, як: а) фізична та психологічна цілісність особи, зокрема, медичне обслуговування, психіатричні огляди, психічне здоров'я; б) аспекти фізичної (функціональні властивості організму — вік, стан здоров'я, швидкість реакції, зріст, сила та ін.) та соціальної

особистості людини (як члена суспільства, який перебуває у сфері впливу різних відносин, що складаються у процесі виробництва та споживання матеріальних благ, — національність, сімейний стан, професія тощо), включаючи конфіскацію документів, необхідних для ідентифікації людини; в) прізвище особи, її репутація; г) фотографія; д) тендерна ідентифікація (усвідомлення індивідом своєї статевої належності, переживання ним своєї маскулінності/фемінності та готовність виконувати визначену статеву роль), транссексуальність, сексуальна орієнтація, сексуальне життя; е) право на особистий розвиток (процес формування особистості у напрямках адаптації, індивідуалізації та інтеграції в суспільстві) та створення і розвиток відносин з іншими людьми та зовнішнім світом; ж) право на самовизначення (гарантована можливість саморозвитку та самореалізації людини) та особиста автономія; з) діяльність професійного та ділового характеру, а також обмеження на зайняття професійною діяльністю; і) досє чи дані, що складаються службами безпеки чи іншими державними органами; й) інформація про ризики для здоров'я людини; к) обшуки та конфіскації; л) стеження за комунікаціями та телефонними розмовами тощо. Приватне життя може включати не лише засоби його охорони у житлі чи інших приватних приміщеннях, а й стосуватися середовища взаємодії людини з іншими особами, навіть у публічному контексті. Що стосується поняття «сімейне життя», то ЄСПЛ виходить із того, що питання наявності чи відсутності «сімейного життя» є здебільшого питанням факту, що залежить від реальності існування на практиці близьких особистих зв'язків. До сфери «сімейне життя» суд відносить: природний зв'язок між матір'ю та дитиною; дитиною та близькими родичами; питання опіки; усиновлення, імміграції дитини; спільного проживання без оформлення шлюбу; відносини у шлюбі, що укладений не відповідно до національного законодавства, тощо.

Збирання інформації про приватне життя особи являє собою комплекс заходів по виявленню, вилученню та фіксації (закріпленню) відомостей про особу в матеріалах кримінального провадження.

Зберігання інформації являє собою діяльність, спрямовану на забезпечення збереження повноти і цілісності сформованого

масиву даних про приватне життя особи, створення і підтримання належних умов для їх використання, а також запобігання несанкціонованому доступу, поширенню і використанню.

Використання інформації в кримінальному провадженні являє собою процес повного чи часткового застосування отриманих відомостей для виконання завдань кримінального провадження.

Поширення інформації — процес розповсюдження даних про приватне життя особи серед значного кола осіб та на значній території. За загальним правилом, збирання, зберігання, використання та поширення інформації про приватне життя може мати місце лише за згодою особи.

Недоторканність права власності. Захист власності є одним із пріоритетних напрямків діяльності держави. Недоторканність права власності є принципом кримінального судочинства, згідно з яким особі гарантується позбавлення або обмеження права власності під час кримінального провадження лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, передбаченому КПК. Відповідно до змісту Протоколу №1 ЄКПЛ кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права¹. Конституція України (ст. 41) гарантує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

Виходячи із змісту принципу, що закріплений у ст. 16 КПК, особа може бути обмежена в праві власності при дотриманні наступних процесуальних умов: а) наявність кримінального провадження; б) наявність судового рішення про таке обмеження. Для стадії досудового розслідування таким рішенням буде ухвала слідчого судді; в) вмотивованість судового рішення; г) ухвалення в порядку, передбаченому КПК України.

¹ Тлумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: Навч. посіб. Луган. держ. ун-ту внутр. справ / М. В. Мазур, С. Р. Тагієв, А. С. Беніцький, В. В. Кострицький. — Луганськ: РВВ, 2006. — С. 348.

Основними процесуальними засобами, що направлені на обмеження права власності, є накладення арешту на майно (ст. 170—173 КПК) і тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 159—166 КПК).

Арештом майна є тимчасове позбавлення підозрюваного, обвинуваченого, або осіб, які в силу закону несуть цивільну відповідальність за шкоду, завдану кримінально-протиправними діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, можливості відчужувати певне його майно за ухвалою слідчого судді або суду до скасування арешту майна у встановленому порядку. Слідчий суддя зобов'язаний прийняти рішення про накладення арешту на майно, якщо є достатні підстави вважати, що відповідні речі, документи або інші об'єкти права власності мають наступні ознаки: 1) підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення та (або) зберегли на собі його сліди; 2) надані особі з метою схилити її до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та (або) матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи як винагорода за його вчинення; 3) є предметом кримінального правопорушення, пов'язаного з їх незаконним обігом; 4) набуті в результаті вчинення кримінального правопорушення, доходи від них, або на які було спрямоване кримінальне правопорушення. У зазначених випадках слідчий суддя накладає арешт на майно і забороняє відчужувати відповідне майно.

Другим різновидом обмеження права власності є тимчасовий доступ до речей і документів, який полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та, у разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом, вилучити їх (здійснити їх виїмку). Фактичною підставою прийняття цього рішення є наявність даних, що ці речі або документи: 1) перебувають або можуть перебувати у володінні відповідної фізичної або юридичної особи; 2) самі по собі або в сукупності з іншими речами і документами кримінального провадження, у зв'язку з яким подається клопотання, мають суттєве значення для встановлення важливих обставин

у кримінальному провадженні; 3) не становлять собою або не включають речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю.

Винятком із зазначеного принципу є тимчасове обмеження права власності особи у невідкладних випадках. До таких випадків слід віднести вилучення майна при затриманні (ч. 3 ст. 208 КПК), під час обшуку (ст. 234 КПК), огляду (ст. 237 КПК). Порядок вилучення і подальшого поводження з майном передбачений процедурою тимчасового вилучення майна (ст. 167—169 КПК). У виняткових випадках дотримання принципу досягається шляхом подальшого звернення з клопотанням про арешт майна у короткий термін (не пізніше наступного робочого дня після невідкладного вилучення майна) до слідчого судді або суду.

Презумпція невинуватості та забезпечення доведених вини. Сутність презумпції невинуватості полягає в тому, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вини не буде доведено у порядку, передбаченому КПК, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили.

Правові презумпції це особливий різновид припущень, застосованих на праві. Область дії та застосування правових презумпцій охоплює ситуації, коли є один факт, що має юридичне значення і інший факт, який має імовірний характер і який може бути як існуючим (доведеним), так і недоведеним (передбачуваним), тобто презумованим. У даній ситуації, закон може встановити норму, згідно з якою при наявності першого факту другий факт без доказів також вважається існуючим, поки не знайдено інше. Саме це положення, що відноситься і до теорії права, і до області доказового права сприяє формуванню та розвитку такого типу правових презумпцій, як презумпція невинуватості¹.

Це положення є найважливішим не тільки для змісту всієї кримінальної процесуальної діяльності, а й для всього суспіль-

¹ Абдрашитов В. М. Презумпция невиновности: генезис и перспективы развития в законодательстве и практике Российской Федерации: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Абдрашитов Вагип Мнирович. — Волгоград, 2001. — С. 25.

ного життя. Він має прямий вплив на засоби масової інформації, констатацію кримінальних процесуальних фактів з боку державних органів. Саме тому він знайшов своє відображення у змісті ст. 62 Конституції України. Окрім того, увагу цьому положенню віддає ст. 14 МПГПП, яка передбачає, що кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом.

Для успішної реалізації цього конституційного принципу КПК передбачає похідні положення. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи. Підозра, обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях, а також на доказах, отриманих незаконним шляхом. Усі сумніви щодо доведеності вини особи суд повинен тлумачити на користь такої особи. Поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою. Сутність цих положень полягає в тому, що обов'язок доказування покладається лише на слідчого та прокурора і не може перекладатися на інших учасників кримінального судочинства. Підозра або обвинувачення може ґрунтуватися лише на доказах, які отримані в результаті належної правової процедури і є допустимими. Сумніви в обґрунтованості рішення про визнання особи винною мають розглядатися судом як доведення її невинності. Тобто невинність особи презюмується і в межах сумнівів, її не потрібно доводити у цьому випадку. Під час досудового розслідування і судового розгляду кримінального провадження відношення до особи, відповідно до цього принципу, має відповідати ставленню до невинної особи. Забороняється слідчому або судді звертатися до особи, як до злочинця.

Презумпція невинуватості припиняє дію після набрання законної сили ухваленим обвинувальним вироком суду.

Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї. Свобода особи від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів — це гарантоване Конституцією України (ч. 1 ст. 63) право кожного

учасника кримінального процесу користуватися свободою вибору щодо надання інформації відносно себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів особам та органам, які ведуть кримінальне провадження.

Свобода особи від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів полягає у тому, що кожна особа-учасник кримінального процесу має можливість і не може бути примушена надавати органам, які ведуть кримінальне провадження, інформацію про вчинення цією особою, членом її сім'ї чи близьким родичем діяння, за яке встановлено будь-який з видів юридичної відповідальності (кримінальна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна), а також інформацію, що становить таємницю особистого життя особи, яка дає показання і пояснення, або особи, щодо якої даються показання та пояснення¹. Обов'язок свідчити проти всіх без винятку, який існував до прийняття чинної Конституції України, підривав довіру між близькими людьми, був причиною заподіяння моральних страждань як тих, хто давав показання проти своїх близьких, так і тих, проти кого ці показання давалися.

Цей принцип закріплений в ст. 18 КПК. Положення цієї норми визначають напрямки імунітету від дачі показань під час кримінального провадження, які має кожний учасник кримінального процесу. Зазначені напрями містять такі складові: а) особа має право відмовитися свідчити проти себе, не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення; б) особа має право відмовитися надавати показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення.

Цей принцип не припиняє своєї дії за будь-яких умов.

Заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення. Заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме

¹ Бараннік Р. В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Бараннік Роман В'ячеславович. — Запоріжжя, 2002. — С. 8.

правопорушення є принципом кримінального процесу, згідно з яким забороняється будь-кого двічі обвинувачувати або карати за кримінальне правопорушення, за яким він був виправданий або засуджений на підставі вироку суду, що набрав законної сили. Цей принцип кореспондує ст. 61 Конституції України, ст. 4 Протоколу № 7 ЄКПЛ, п. 7 ст. 14 МПГПП. Зазначене положення було втілено українським законодавцем у КПК і забезпечується додатковими положеннями. КПК України передбачає негайне закриття кримінального провадження у випадку, коли стане відомо, що по тому ж обвинуваченню існує вирок суду, який набрав законної сили.

Цей принцип логічно впливає із змагальної ідеї, бо після того як відбувся процес і був постановлений вирок суду немає підґрунтя для нового спору по тому ж предмету. Але немає спору — немає і процесу, тому повторне притягнення особи до відповідальності за одним і тим же обвинуваченням неможливо. Іншими словами, немає покарання після змагання. Виникнення цього інституту історично обумовлене не гуманістичними уявленнями, а суто практичними мотивами. Проте зазвичай заборону на повторне притягнення до відповідальності за одне і те ж діяння намагаються пояснювати саме міркуваннями гуманності і справедливості¹.

Зазначений принцип проявляється у чинному КПК України в наступних положеннях: ст. 284 п. 6 КПК України передбачає підставу закриття кримінального провадження у разі існування вироку по тому самому обвинуваченню, що набрав законної сили, або постановлення ухвали суду про закриття кримінального провадження по тому самому обвинуваченню. Крім того, процесуальний порядок на початкових етапах передбачає обов'язкові дії щодо дотримання вказаного принципу кримінального провадження. Ст. 218 КПК України передбачено, якщо буде встановлено, що іншим слідчим органу досудового розслідування або слідчим іншого органу досудового розслідування розпочато кримінальне провадження щодо того ж кримінального право-

порушення, слідчий передає слідчому, який здійснює досудове розслідування, наявні у нього матеріали та відомості, повідомляє про це прокурора, потерпілого або заявника та вносить відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Забезпечення права на захист. Забезпечення права на захист є найважливішою засадою кримінального судочинства, яка передбачає надання підозрюваному, обвинуваченому, виправданому, засудженому можливість надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК.

Конституція України передбачає, що кожний має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

У кримінальній процесуальній науці право на захист розглядається переважно як система, що складається з дотримання наступних умов: а) закон наділяє підозрюваного та обвинуваченого такою сукупністю процесуальних прав, використання яких дає їм змогу особисто захищатися від підозри, відстоювати свої законні інтереси; б) закон надає зазначеним особам право скористатися допомогою захисника, а в окремих випадках ви- знає обов'язковим призначення захисника за рахунок держави; в) закон встановлює обов'язок для слідчого, прокурора, слідчого судді й суду направлений на реалізацію прав підозрюваного або обвинуваченого на захист¹.

Чинний КПК передбачає додаткові положення, що направлені на забезпечення учаснику кримінального судочинства можливості реалізувати положення цього принципу. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд, зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного

¹ Смирнов А. В. Модели уголовного процесса / А. В. Смирнов — СПб. : «Наука», 2000. — С. 86.

¹ Маланчук П. М. Функція захисту в кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Маланчук Петро Михайлович. — К., 2007. — С. 31.

захисника. У випадках, передбачених КПК, підозрюваному, обвинуваченому правова допомога надається безоплатно за рахунок держави. Участь у кримінальному провадженні захисника підозрюваного, обвинуваченого, представника потерпілого не звужує процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого.

Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень. Доступ до правосуддя охоплює досить широкий спектр заходів та засобів, які забезпечують можливість особі або іншому суб'єкту безперешкодно звернутись до органів правосуддя та отримати захист свого права. У такому, досить широкому розумінні його реалізація полягає у ефективності та дієвості прав та свобод особи, і, зокрема, права на судовий захист, їх гарантій, доступності права, у тому числі законодавства, безперешкодності, зручності та простоти звернень до судів, ефективності їх роботи тощо. Перелік чинників, які обумовлюють доступ до правосуддя у суспільстві, не може бути вичерпним, оскільки не є стабільним чинне законодавство України¹.

Кримінальне процесуальне розуміння доступу до правосуддя має охоплювати: інформативний фактор, відповідно до якого відбувається інформування учасників кримінального провадження про зміст їхніх прав щодо реалізації судового захисту, особливості реалізації тощо; процедурний фактор, який стосується особливостей кримінального процесуального механізму, які мають відповідати вимозі простоти застосування. Ці процесуальні засоби повинні мати можливість застосовувати звичайна людина, яка може не мати юридичної освіти, або освіти в загалі; строковий фактор, щодо якого процес правосуддя має бути розумно обмежений в часі.

Відповідно до наведених положень КПК передбачає гарантії права кожній людині на справедливий розгляд та вирішення справи у розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Законодавець звертає увагу на те,

що вирок та ухвала суду, що набрали законної сили в порядку, визначеному цим Кодексом, є обов'язковими і підлягають безумовному виконанню на всій території України. Кожна людина має право на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків, у передбаченому КПК України порядку. Якщо інше не передбачене законом, здійснення кримінального провадження не може бути перешкодою для доступу особи до інших засобів правового захисту у випадку, якщо під час кримінального провадження порушуються її права, гарантовані Конституцією України та міжнародними договорами України.

Змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Змагальність сторін у кримінальному провадженні передбачає самотійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК. Ця засада є міжгалузєвою і передбачена п. 4. ч. 1 ст. 129 Конституції України.

Поняття «змагальність» тісно пов'язане зі словом «змагання», що припускає розгляд справи у формі спору, дискусії, суперництва сторін. Отже, змагальне судочинство — це свого роду системо розгляду спорів, у котрій конфліктуючі сторони, беручи участь у дискусії, змагаючись між собою, висловлюють погляди на всі виникаючі правові питання обов'язковому суб'єкту процесуальних правовідносин — суду, котрий виносить рішення про обґрунтованість претензій тої чи іншої сторони. Ця система з'явилася в результаті активності і взаємодії позовників, з одного боку, і суду як органу державної влади, з другого боку. В цьому плані принцип змагальності може бути розглянутий як передумова такої активності і взаємодії, як створення умов для участі в процесуальному спорі сторін і співробітництво з судом у встановленні всіх обставин справи, які мали місце в дійсності, з метою найточнішого застосування норм права до юридично значущих обставин провадження і, в кінцевому підсумку, вирішення правового спору. Основу принципу змагальності складають такі елементи: 1) особи, які беруть участь у провадженні, мають право знати про аргументи один одного до початку судового розгляду; 2) кожній особі, яка бере участь у провадженні, гарантується

¹ Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Жаровська Ірина Мирославівна. — К., 2005. — С. 156.

право подавати докази суду; 3) сторонам забезпечується право заявляти клопотання, висловлювати свої доводи і міркування, давати пояснення з усіх питань, які виникають в ході розгляду провадження, пов'язаних з поданням доказів, змагатися перед судом відносно суті своїх інтересів; 4) кожна особа, яка бере участь у провадженні, повинна доказувати обставини, на котрі вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень; 5) суд не збирає докази та не приймає до своєї уваги ті факти, котрі не були заявлені сторонами; 6) суд не може брати участі в процесуальному змаганні сторін та інших осіб, які є учасниками провадження і т. д.; 7) суд приймає рішення на підставі того, що було досліджено в судовому процесі та доведено сторонами. Отже, принцип змагальності — це таке основне положення, закріплене у нормах процесуального законодавства, відповідно до котрого створюються умови кожній заінтересованій в судовому захисті особі для участі в процесуальному спорі, активності і взаємодії (співробітництва) з судом у встановленні всіх обставин справи, які мали місце в дійсності, з метою найточнішого застосування норм права і вирішення правового спору¹.

Кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, яке передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав і законних інтересів засобами, передбаченими КПК. Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду клопотань, скарг, речей, документів, інших доказів, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених законодавством. Під час кримінального провадження функції обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той же орган чи службову особу.

Безпосередність дослідження показань, речей і документів. Безпосередність дослідження показань, речей і документів — це особисте дослідження суддями під час судового розгляду показань, речей і документів, що є доказами у кримінальному провадженні. Така вимога КПК ґрунтується на

підвищенні гарантій правильного сприйняття неспотвореної інформації з першоджерела. Так, якщо показання свідка базуються на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані. Показання учасників кримінального провадження суд отримує усно. Суд самостійно за участю учасників процесу допитує обвинувачених, свідків, заслуховує висновки експертів, оглядає речові докази, знайомиться з протоколами та іншими документами. Безпосередність забезпечує отримання судом найбільш точної, без перекручень і втрат інформації, дає можливість особисто ознайомитися з джерелами доказів про факти і обставини, що мають значення у справі, а тим самим сприяє всебічній та об'єктивній їх оцінці, формуванню правильного внутрішнього переконання і прийняттю на цій підставі обґрунтованого рішення.

КПК містить систему гарантій дотримання цього принципу під час кримінального провадження. У ч. 2 ст. 23 КПК визначено, що не можуть бути визнані доказами відомості, які містяться в показаннях, речах і документах, що не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім випадків, передбачених КПК України. До таких випадків можуть належати наступні: дослідження обставин органом досудового розслідування за дорученням суду (ч.ч. 3-5 ст. 333 КПК); відмова в дослідженні доказів відносно обставин, що не оспорується учасниками (ч. 3 ст. 349 КПК); у разі затвердження судом угоди про примирення (гл. 35 КПК); спрощений розгляд кримінального проступку без судового розгляду (ст. 381 КПК); використання останнім учасника процесуальної дії слідчого судді у разі допиту (ст. 225 КПК). Суд не має права замість безпосереднього сприйняття доказів обмежитися дослідженням письмових матеріалів справи із судового провадження. Такий підхід створює додаткові умови, що мають направити суд до першоджерела фактичних даних. З цього положення є виключення, що визначає фактичні підстави застосування похідних даних. Відповідно до цього суд може оголосити такі матеріали лише в обмежених випадках, як правило, коли безпосереднє дослідження первісного доказу з тих чи інших причин виключається. Безпосередність судового

¹Тимченко Г. П. Принцип змагальності в судочинстві України: історичний і теоретичний аспект / Г. П. Тимченко // Держава і право. — 2010. — №48. — С. 321.

розгляду є передумовою і однією з гарантій незалежності суддів, їхньої самостійності та неупередженості при прийнятті рішень у кримінальному провадженні.

Забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності. Забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності є принципом кримінального процесу, що гарантує кожній особі реалізацію права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому КПК. Цей принцип закріплений в ст. 24 КПК і відображений в ст. 55 Конституції України.

Кримінальна процесуальна діяльність є специфічною. З одного боку, вона зводиться до необхідності викриття винних у вчиненні злочину, які не завжди бажають бути викритими, та їх покарання; з іншого — в ході цієї діяльності необхідно забезпечити охорону прав і законних інтересів усіх осіб, які потрапляють у сферу кримінального судочинства. Одночасно забезпечити виконання вказаних двох завдань нелегко. В зв'язку з цим законом детально регламентовано всі процедури кримінального провадження¹.

Регламентований порядок оскарження гл. 26 КПК. Оскарженню підлягають: бездіяльність слідчого, прокурора; рішення слідчого, прокурора про закриття, зупинення кримінального провадження; рішення прокурора, слідчого про відмову у визнанні потерпілим; дії, бездіяльність слідчого або прокурора при застосуванні заходів безпеки; рішення слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання; рішення слідчого, прокурора про заміну порядку досудового провадження.

Окремим блоком КПК передбачає оскарження ухвал слідчого судді під час досудового розслідування (§ 2 гл. 26 КПК) в апеляційному порядку.

Публічність. Публічність судочинства — це загальноправова засада, яка зобов'язує державу, її органи, посадових та

службових осіб визнавати, дотримуватися, захищати як найвищу цінність права і свободи людини, визнавати, дотримуватися та захищати інтереси держави, громадських об'єднань, соціальних та етнічних груп за обов'язками служби, всупереч можливим будь-яким діям і волевиявленням, що мають інші цілі¹.

Публічність у кримінальному провадженні зобов'язує прокурора, слідчого в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила (ст. 25 КПК).

Публічність кримінального провадження передбачає, зокрема: обов'язок прокурора, слідчого розпочати кримінальне провадження у всіх випадках виявлення ознак кримінального правопорушення, окрім справ приватного обвинувачення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила; кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила; визнання за державним обвинуваченням ролі «пружики» кримінального провадження, так як саме на органи кримінального переслідування покладено обов'язок надання допустимих доказів; тувати свої висновки перед судом наданням допустимих доказів; обов'язок прокурора підтримувати державне обвинувачення в суді; надання прокурору права відмовитися від обвинувачення і завершити кримінальне переслідування особи; обов'язок суду в рамках належної правової процедури розглянути кримінальну справу і вирішити питання про правомірність або неправомірність покладення на обвинуваченого кримінальної відповідальності в усіх випадках звернення до суду, який не вправі відмовити

¹ Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09 / Маляренко Василь Тимофійович. — Х., 2004. — С. 97.

¹ Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09 / Маляренко Василь Тимофійович. — Х., 2004. — С. 296.

в правосудді з мотивів неясності або відсутності закону, так і за іншими підставами¹.

Частковим виключенням із принципу публічності є кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення, яке розпочинається лише на підставі заяви потерпілого і може бути припинене за його бажанням. Кримінальні правопорушення, що переслідуються у формі приватного обвинувачення визначені у ст. 477 КПК.

Диспозитивність. Засада диспозитивності полягає у наданій особам, які беруть участь у справі, можливості вільно здійснювати свої права, розпоряджатися ними, виконувати процесуальні дії, спрямовані на відкриття, розвиток і припинення справи у суді, а також використовувати інші процесуальні засоби з метою захисту прав та законних інтересів, що охороняються законом. Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, не порушуючи при цьому прав та інтересів інших осіб, що охороняються законом². Засада диспозитивності кримінального процесуального права збалансовує державні та приватні інтереси в змагальному судочинстві і полягає в тому, що заінтересованим у справі особам надається право як ініціювання судового провадження, так і підтримання обвинувачення в суді; сторонам надаються широкі процесуальні права та право самим вільно ними розпоряджатися; широко застосовується судовий компроміс — потерпілому й обвинуваченому надається можливість примирення у визначених законом випадках, а суд має сприяти компромісу і забезпеченню відновлювального судочинства³.

У відповідності із ст. 26 КПК засада диспозитивності полягає у тому, що сторони кримінального провадження є вільними

у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених Кримінальним процесуальним законодавством.

Відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення тягне за собою закриття кримінального провадження, крім випадків, передбачених законом, а саме, коли потерпілий погоджується підтримувати обвинувачення в суді. Якщо потерпілий висловив на це згоду, він користується всіма правами сторони обвинувачення під час судового розгляду, а кримінальне провадження за відповідним обвинуваченням набуває статусу приватного і здійснюється за правилами приватного обвинувачення (п. 4 ч. 3 ст. 56, п. 2 ч. 2 ст. 284, ч. 2-5 ст. 340 КПК).

Слідчий суддя, суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та віднесені до їх повноважень.

Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише на підставі заяви потерпілого. Відмова потерпілого або його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення.

Структура принципу диспозитивності складається з елементів, що утворюють два підпорядкованих один одному рівні: 1) правове положення, згідно з яким заінтересовані суб'єкти процесу наділяються свободою в розпорядженні своїми правами; 2) усі інші правові положення, що з нього витікають: а) обов'язок прокурора, слідчого і особи, що провадить дізнання, роз'яснити особам, що беруть участь у справі, їхні права; б) обов'язок прокурора, слідчого і особи, що провадить дізнання, забезпечити особам, що беруть участь у справі, можливість реалізації їхніх прав; в) забезпечена законом можливість заінтересованих суб'єктів кримінального процесу активно впливати на його рух і результати; г) право на оскарження заінтересованими суб'єктами кримінального процесу дій і рішень органів, які його ведуть¹.

¹ Деревянкін С. Л. Публічність та диспозитивність у кримінальному судочинстві: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Деревянкін Сергій Леонідович. — Х., 2005. — С. 51.

² Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс / М. Й. Штефан. — К.: Ін Юре, 2005. — С. 65.

³ Тertiшник В. М. Гарантії прав і свобод людини та забезпечення встановлення істини у кримінальному процесі України: дис. ... д.ю.н.: 12.00.09 / Тertiшник Володимир Митрофанович. — Дніпропетровськ, 2009. — С. 14.

¹ Лобойко Л. М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України: Монографія / Л. М. Лобойко. — Д.: Юрид. акад. м-ва внутр. справ; Ліра лтд. — 2004. — С. 9.

Гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами. Принцип гласності й відкритості судочинства є одним із загальновизнаних міжнародних стандартів належного правосуддя. Так, Загальна декларація прав людини містить вимогу про необхідність забезпечення природного і невід'ємного права кожного на розгляд його справи «гласно та із додержанням усіх вимог справедливості незалежним та неупередженим судом» (ст. 10); гласність розглядається також як необхідний складник презумпції невинуватості (ст. 11). Згідно з п. 1 ст. 14 МПГПП публічний розгляд є елементом права на справедливий суд, а будь-яка судова постанова у кримінальній або цивільній справі shall be made public — «має бути публічною». Відповідно до п. 1 ст. 6 ЄКПЛ публічний розгляд справи є одним із елементів справедливого судового розгляду, а судові рішення проголошується публічно.

Принцип гласності судового процесу і його повне фіксування технічними засобами закріплено в п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України як один з основних принципів правосуддя.

Гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами — це відкрите проведення судових засідань, за винятком випадків, що передбачені законом, можливість громадян бути присутніми у судових засіданнях, робити записи в ході засідання, а з дозволу суду проводити кіно-, фото-, теле- та звукозапис із застосуванням стаціонарної апаратури, а також трансляції судового засідання. Широке висвітлення судових процесів засобами масової інформації підвищує рівень юридичної грамотності населення, виховує повагу до суду та закону, сприяє формуванню правосвідомості. Таким чином, через принцип гласності реалізується виховна функція кримінального судочинства.

Зміст цього принципу у відповідності із ст. 27 КПК полягає в тому, що учасники судового провадження, а також особи, які не брали участі у кримінальному провадженні, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, не можуть бути обмежені у праві на отримання в суді як усної, так і письмової інформації щодо результатів судового розгляду та у праві на ознайомлення з процесуальними рішеннями й

отримання їх копій. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення, крім випадків, установлених законом.

Кримінальне провадження в судах усіх інстанцій здійснюється відкрито. *Слідчий суддя, суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні впродовж усього судового провадження або його окремої частини лише у випадках:*

- 1) якщо обвинуваченим є неповнолітній;
- 2) розгляду справи про злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості особи;
- 3) необхідності запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи;

4) якщо здійснення провадження у відкритому судовому засіданні може призвести до розголошення таємниці, що охороняється законом;

5) необхідності забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

Особисті записи, листи, зміст особистих телефонних розмов, телеграфних та інших повідомлень можуть бути оголошені у відкритому судовому засіданні, якщо слідчий суддя, суд не прийме рішення про їх дослідження у закритому судовому засіданні.

Кримінальне провадження у закритому судовому засіданні суд здійснює з додержанням правил судочинства, передбачених КПК. На судовому розгляді в закритому судовому засіданні можуть бути присутні лише сторони та інші учасники кримінального провадження.

Під час судового розгляду забезпечується повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу. Офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, здійснений судом у порядку, передбаченому цим Кодексом.

Кожен, хто присутній в залі судового засідання, може вести стенограму, робити нотатки, використовувати портативні аудіо-записуючі пристрої. Проведення в залі судового засідання фото-

зйомки, відеозапису, транслявання судового засідання по радіо і телебаченню, а також проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури допускаються на підставі ухвали суду, що приймається з урахуванням думки сторін та можливості проведення таких дій без шкоди для судового розгляду.

Судове рішення, ухвалене у відкритому судовому засіданні, проголошується прилюдно. Якщо судовий розгляд відбувався у закритому судовому засіданні, судове рішення проголошується прилюдно з пропуском інформації, для дослідження якої проводилося закрите судове засідання та яка на момент проголошення судового рішення підлягає подальшому захисту від розголошення.

Межі дії цього принципу при проведенні досудового розслідування визначаються слідчим, особою, яка провадить дізнання. Ці особи мають право, виходячи з рекомендацій криміналістики, психології та обставин конкретної справи, вирішувати, коли, в якому обсязі і в якій послідовності ознайомити підозрюваного чи обвинуваченого з тими чи іншими доказами.

Розумні строки. Вказана засада закріплена у ряді міжнародно-правових актів: ч. 3 ст. 14 МПГПП, ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ, Висновку № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних способів вирішення спорів.

Ст. 28 КПК закріплює, що під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. *Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень.* Розумні строки не можуть перевищувати передбачені Кодексом строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень.

Проведення досудового розслідування у розумні строки забезпечує прокурор, слідчий суддя (в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції), а судового провадження — суд.

Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є:

1) складність кримінального провадження. Вона може бути зумовлена як фактичними обставинами справи, так і різними правовими аспектами, пов'язаними зі справою опосередковано. Складність провадження визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, характеру фактичних даних, що підлягають встановленню, кількості учасників процесу (потерпілих, свідків), обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування (у тому числі, експертних досліджень), вступу в процес нових осіб, забезпечення допомоги перекладача, об'єднання матеріалів досудового розслідування, міжнародним характером процесу тощо;

2) поведінка учасників кримінального провадження. Врахування поведінки учасників кримінального провадження є важливою, оскільки, відповідальність за порушення формалізованих строків унаслідок поведінки підозрюваного, обвинуваченого, захисника, спрямованої, наприклад, на затягування процесу, несе переважно слідчий. Негативна поведінка учасників кримінального провадження є об'єктивною обставиною, що не може ставитися у провину стороні обвинувачення або суду, і враховується при визначенні факту перевищення розумного строку кримінального провадження.

Разом з тим ЄСПЛ виходить із того, що на підозрюваного чи обвинуваченого не можна покладати відповідальності за затягування строків слідства чи судового розгляду, у зв'язку з чим були недотримані розумні строки кримінального провадження, якщо ці особи використовували всі форми оскарження, які їм надає законодавство.

3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень¹.

Кримінальне провадження щодо особи, яка тримається під

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. / за ред. В. Г. Гончаренко, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. — Х.: «Право», 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.volodin.pp.ua/load/ukrajini_zakonodavstvo_ukrajini/kodeksi_ukrajini/kriminalnij_procesualnij_kodeks_ukrajini_naukovo_praktichnij_komentar/6-1-0-6.

вартою, неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово.

Кожен має право, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрито.

Підозрюваний, обвинувачений, потерпілий мають право на звернення до прокурора, слідчого судді або суду з клопотанням, в якому викладаються обставини, що обумовлюють необхідність здійснення кримінального провадження (або окремих процесуальних дій) у більш короткі строки, ніж ті, що передбачені цим Кодексом.

З реалізацією учасниками кримінального судочинства права на розумні строки кримінального провадження пов'язані процесуальні норми, що регламентують строки досудового розслідування. За загальним правилом відповідно до ч. 1 ст. 219 КПК України досудове розслідування повинно бути закінчено протягом таких строків: 1) один місяць з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку; 2) два місяці з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину. Таким чином, законодавець диференційовано розглядає загальні строки кримінального провадження залежно від характеру вчиненого діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність (проступок чи злочин).

Водночас відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань та початок розслідування здійснюється слідчим та прокурором негайно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ними з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Таким чином, тільки після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань розпочинається досудове розслідування кримінального проступку чи злочину.

Виходячи із норм чинного національного законодавства та практики ЄСПЛ, час, який враховується для визначення розумності строків, починається з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Причому таке пові-

домлення обов'язково робиться не тільки за наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення (п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК), а й у разі її затримання на місці вчинення кримінального правопорушення або безпосередньо після його скоєння, а також при обранні стосовно особи одного з передбачених запобіжних законом заходів (пп. 1, 2 ч. 1 ст. 276 КПК). З цього моменту згідно зі ст. 219 КПК України починається і відлік строків досудового розслідування, персоніфікується кримінальне провадження — з'являється підозрюваний (ст. 42 КПК).

У разі зупинення кримінального провадження строк із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до дня її скасування слідчим суддею або винесення постанови про відновлення кримінального провадження не включається у строки досудового розслідування (ч. 3 ст. 219 КПК).

Закінчується строк досудового розслідування при закритті кримінального провадження, при зверненні прокурора до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, зверненні прокурора до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру. Відомості про закінчення досудового розслідування виносяться прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ч. 2, 3 ст. 283 КПК)¹.

Мова, якою здійснюється кримінальне провадження. Державною мовою в Україні є українська мова (ч. 1 ст. 10 Конституції). Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України і визначається законом (ч. 5 ст. 10 Конституції). У відповідності із ст. 29 КПК кримінальне провадження здійснюється державною мовою. Сторона обвинувачення, слідчий суддя та суд складають процесуальні документи державною мовою. Особі повідомляється про підозру у вчиненні кримінального правопорушення державною мовою або будь-якою іншою мовою, якою вона достатньо володіє для розуміння суті підозри у вчиненні

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. / за ред. В. Г. Гончаренко, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. — Х.: «Право», 2012 тар. / за ред. В. Г. Гончаренко, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. — Х.: «Право», 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.volodin.pp.ua/load/zakonodavstvo_ukrajini/kodeksi_ukrajini/kriminalnij_procesualnij_kodeks_ukrajini_naukovo_praktichnij_komentar/6-1-0-6.

кримінального правопорушення. Слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому в разі необхідності послугами перекладача в порядку, передбаченому законом. Судові рішення, якими суд закінчує судовий розгляд по суті, надаються сторонам кримінального провадження або особі, стосовно якої вирішено питання щодо застосування примусових заходів виховного або медичного характеру, у перекладі на їх рідну або іншу мову, якою вони володіють. Переклад інших процесуальних документів кримінального провадження, надання копій яких передбачено цим Кодексом, здійснюється лише за клопотанням зазначених осіб. Переклад судових рішень та інших процесуальних документів кримінального провадження засвідчується підписом перекладача.

Хто є особою, яка, не володіє мовою судочинства, закон не вказує. Це оціночне поняття, тому питання про володіння або не володіння мовою судочинства в кожному конкретному випадку вирішує особа, яка провадить досудове розслідування, прокурор, суд. Володіння мовою передбачає здатність особи добре її розуміти і вільно нею висловлюватись. Слідчі і судові документи, відповідно до встановленого законом порядку, вручаються сторонам в перекладі на їх рідну мову або іншу мову, якою вони володіють.

Згідно з п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК перекладач є учасником кримінального провадження і може брати в ньому участь як на стадії досудового розслідування (досудове слідство та дізнання), так і на стадії судового провадження. Перекладачем може бути будь-яка об'єктивна й незаінтересована у результатах кримінального провадження особа, яка володіє мовою, якою ведеться судочинство, а також мовою, якою володіють та користуються будь-які учасники процесу.

Не може бути перекладачем особа, яка підлягає відводу відповідно до ст.ст. 77, 79 КПК, у випадках, коли вона є заявником, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, членом сім'ї або близьким родичем сторони, заявника, потерпілого.

цивільного позивача або цивільного відповідача; якщо вона брала участь у цьому ж провадженні як слідчий суддя, суддя, захисник або представник, свідок; якщо вона особисто, її близькі родичі чи члени її сім'ї заінтересовані в результатах кримінального провадження або є інші обставини, які викликають обґрунтовані сумніви в її неупередженості. Як перекладач до участі в кримінальному провадженні може залучатись також особа, яка володіє навичками сурдоперекладу. До такого перекладача можуть бути пред'явлені вимоги щодо відводу. Не може бути підставою для відводу перекладача його попередня участь у цьому кримінальному провадженні як спеціаліста, перекладача, експерта і секретаря судового засідання.

Перекладач має право:

1) ставити запитання з метою уточнень для правильного перекладу;

2) знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження;

3) одержати винагороду за виконаний переклад та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до кримінального провадження;

4) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом.

Перекладач зобов'язаний:

1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду;

2) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених КПК;

3) здійснювати повний і правильний переклад, посвідчувати правильність перекладу своїм підписом;

4) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі перекладачу у зв'язку з виконанням його обов'язків.

За завідомо неправильний переклад або за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків перекладач несе відповідальність, встановлену законом.

Недотримання принципу національної мови судочинства тягне за особою скасування прийнятих по справі рішень.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте поняття і значення засад кримінального процесу.
2. За якими критеріями можна класифікувати засади кримінального процесу ?
3. Охарактеризуйте сутність засади верховенства права.
4. Розкрийте сутність та значення засади рівності перед законом і судом.
5. Які гарантії забезпечення засади поваги до людської гідності встановлює кримінальний процесуальний закон?
6. Як реалізуються у кримінальному процесі положення, які характеризують засаду забезпечення права на свободу та особисту недоторканність?
7. Охарактеризуйте сутність засади недоторканості права власності.
8. Розкрийте сутність та значення засади презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини.
9. В яких випадках особа може відмовитися від дачі показань?
10. З яких елементів складається система реалізації права особи на захист у кримінальному судочинстві?